

ДАВНІЙ КОРОСТЕНЬ У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДАНИХ

І. В. Ігнатенко

студентка Житомирського державного університету ім. Івана Франка

e-mail:iryana.ignatenko888@gmail.com

У статті аналізується процес археологічного вивчення давнього минулого міста Коростеня в контексті науково-дослідницьких даних минувшини та сучасності Житомирщини.

Ключові слова: *Коростень, археологічні дослідження, городища, розкопки.*

Постановка проблеми. На сьогоднішній день розвиток історичної науки тісно пов'язаний із комплексними науковими дослідженнями археологічних пам'яток. Поруч із писемними джерелами, матеріальні залишки життєдіяльності людей несуть у собі важливу інформацію про минувшину стародавніх народів. Яскравим прикладом даного твердження слугує літописна столиця древлян – Коростень, яка вивчається археологічними розвідками й розкопками понад сто років. Багато відомих вчених-археологів України проводили у Коростені дослідження. Певною мірою цей феномен можна пояснити тим, що на території сучасного міста до сьогодні збереглися не тільки чотири городища (I, II, III, IV), а ще й значна кількість курганних некрополів, які на той час становили основний об'єкт розкопок як слов'янських, так і давньоруських пам'яток.

Актуальність цієї публікації обумовлюється тим, що археологічні дослідження Коростеня хоч і були розпочаті ще у XIX ст., однак до сьогоднішнього часу не є завершеними. У земних надрах міста досі знаходиться велика кількість матеріальних залишки людської діяльності, які можуть слугувати подальшому вивченню не лише історії Коростеня, але й всієї України.

Аналіз наукових досліджень. Вивчення давньоруського міста Коростень проходило за допомогою археологічних розвідок і розкопок, які були розпочаті

Володимиром Антоновичем у др. пол. XIX ст. У результаті масштабних археологічних робіт дослідником була підготовлена ґрунтова археологічна праця – «Археологическая карта Волынской губернии», яка і до сьогоднішніх днів не втратила наукового значення. Окрім цього, археологічним вивченням міста займався і Вікентій Хвойка у результаті чого була написана ним праця «Раскопки курганов в г. Искорости». Наступними вченими які займалися дослідженням Іскоростеня стали Федір Козубовський та Сергій Гамченко, які проводили археологічні дослідження курганних пам'яток, у результаті чого була написана низка наукових праць, серед яких «Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925», «Археологічні першоджерела м. Коростеня і його околиць» та «Раскопки 1924 г. на Волыни». Окрему увагу слід звернути на уродженця Коростеня Віталія Івановича Скуратівського, який близько тридцяти років збирав матеріали для написання ґрунтової книги про історію рідного міста, яка отримала назву «Історія стольного града Коростеня». Окрім вищезгаданих істориків, дослідженнями м. Коростеня займалися: Звіздецький Б. А. «Історична топографія стародавнього Іскоростеня за матеріалами розвідки 1994 р.», Седов В. В. «Древнерусская народность. Историко-археологическое исследование», Петраускас А. В. «Короткі підсумки роботи Житомирської археологічної експедиції (1988 – 2015 рр.)» та інші.

Формулювання мети статті. Метою нашої статті є всебічне дослідження на основі писемних джерел історії археологічних досліджень м. Коростеня від др. пол. XIX до поч. XXI ст.

Основна частина. Перші наукові археологічні розвідки, а згодом і розкопки в межах Коростеня, були проведені видатним українським істориком та археологом, професором Київського університету св. Володимира В. Б. Антоновичем у другій пол. XIX ст. Він один із перших почав вивчати давньоруські городища на території Волині, намагався розробити їх класифікацію, визначити характерні риси древлянських і полянських городищ. У 1887 р. В. Антонович проводив розкопки чотирьох курганних поховань, серед

яких найбільшим за площею – 9 га, та культурними знахідками вважається IV городище, яке розташоване на лівому березі р. Уж. З трьох боків дослідницький об'єкт захищався валом висотою 3,5 м. а також ярами та урвищами. У городищі № IV були розташовані два в'їзди у західній частині укріпленого поселення. Про час заснування четвертого городища свідчать залишки глиняного посуду «первісної доби» та могильник IX ст. На окрему увагу заслуговує княжий замок, який був розміщений у центрі городища. Архітектурна споруда містила у собі третій вал висотою 4 м. з наступною поверх нього дерев'яною стіною, і двома баштами з брамами, площа якого становила 0,5 га.

Наприкінці XIX ст. Володимир Боніфатійович надрукував ґрунтовну археологічну працю – «Археологическая карта Волынской губернии». Дана робота яка і до сьогоднішніх днів не втратила наукового значення, містила у своєму змісті відомості про Волинські старожитності, до числа яких увійшли й Коростенські археологічні пам'ятки. У науково-дослідницькій роботі вчений уточнив, що у самому місті є не одне, а два городища й чотири курганні групи. Перша група розташована безпосередньо у самому містечку Коростень, серед селянських садиб і нараховує 60 насипів; група № 2 лежить при поштовоїй дорозі на Овруч і нараховує 68 насипів; група № 3 і № 4 розташовується на правому березі ріки біля дороги на с. Ходаки і має відповідно 18 і 30 насипів [3].

У 1900 р. археологічні дослідження в Коростені проводив археолог, меценат, барон Ф. Штейнгель. Він продовжував започатковані ще В. Антоновичем розкопки 59 курганів, з яких розкопав п'ять. Збереглися короткі повідомлення про те, що бароном були зняті окомірні плани Коростенських городищ, а також здійснені пробні розкопки на них, де було виявлено поховання людини у випростаному стані головою на захід, при цьому два курганні поховання були кенотафами.

Найбільші за розмахом дослідження у період дореволюційних часів провів у Коростені один із фундаторів Київського історичного музею В. В. Хвойка. У 1911 р. на лівому березі р. Уж дослідник виявив два великі кургани на місці

епіпалеологічної стоянки. Одну із них В. Хвойка розкопав повністю. В насипі кургану на різній глибині було виявлено дев'ять трупопокладень, а на рівні горизонта – одне трупоспалення. Хвойка датував курган VIII – X ст. В загальній кількості ним було розкопано 23 насипи та понад 30 поховань, результати яких дали важливий матеріал та інформацію про побут та вірування слов'ян.

Після розкопок В. Хвойки на довгий час археологічні роботи на території міста були призупинені. Більш ніж десятирічна перерва була викликана тяжкими роками Першої світової війни, революції, громадянської війни та післявоєнної розрухи. Але починаючи з двадцятих років XX ст. життя поступово входило в мирне русло, розпочали свою діяльність установи і організації, завдання яких було піклуватися про збереження історико-культурної спадщини. Разом з тим виникали і створювались нові культурні осередки, зокрема музеї. Одним із таких новостворених післявоєнних осередків культури став Коростенський окружний краєзнавчий музей, а його першим директором у 1924 р. став колишній вчитель Ф. А. Козубовський, пізніше перший директор Інституту історії матеріальної культури України [4]. Окрім вищезазначеного, велику роль у створенні Коростенського краєзнавчого музею відігравав видатний вітчизняний археолог С. С. Гамченко. Саме за ініціативи С. Гамченка у 1925 р. Ф. Козубовський провів перші дослідження городища № 1, якому загрожувала повна руйнація через постійний видобуток граніту для потреб міського будівництва. Завдяки його археологічній роботі були виявлені залишки восьми житлових приміщень розміром 5х3 м., а також знайдені складові жіночих прикрас, серед яких є браслети і намистини із сердоліку. Окрім цього розкопані різноманітні побутові речі та знаряддя праці, а саме ножі, долота, шила, бойові сокири, наконечники стріл і списів, керамічні вироби, серед яких окреме місце посідає посуд із ялинковим орнаментом неолітичного часу [3].

Слід відзначити, що саме із 30-ми рр. XX ст. пов'язувались певні сподівання на відновлення повномасштабних розкопок і розвідок у столиці древлян. Так у 1934 р. тут відновив свої роботи Ф. А. Козубовський, знахідки

яких лягли в основу експозиції краєзнавчого музею в Коростені, а сам учений став першим його директором. Окрім цього, варто відзначити, що Ф. Козубовський на той час вже був цілком сформованим вченим, який невдовзі став начальником експедиції ПМК АН УРСР. На превеликий жаль, його подальша доля склалася трагічно. За сфабрикованим звинуваченням він був репресований. Під час нелюдських багатомісячних тортур Федір Андрійович став фізичним і психічним інвалідом.

Від останніх розкопок Ф. Козубовського збереглося лише коротке повідомлення про його основні результати. З них випливає, що тоді досліджувалось городище № 2 і № 3. На першому із них розкопками було виявлено: «велику землянку розмірами 5 x 5,5 м з центральним вогнищем і численним інвентарем». На думку самого дослідника, її слід датувати часом X—XII ст. На городищі № 3 було встановлено три різночасові культурні нашарування:

- 1) неолітичне в нижньому шарі (крем'яні вироби, фрагменти посуду);
- 2) ранньофеодальної доби (фрагменти слов'янського посуду, прикраси, пряслиця тощо);
- 3) литовської доби (виявлено в землі згорілу й засипану внутрішнім зсувам валу будівлю XVI ст.

У другій половині XX ст. розвідкові роботи в Коростені безпосередньо проводили І. С. Винокур, М. П. Кучера, І. П. Русанова та ін. дослідники [3].

З 2001 р. дослідженнями Б. А. Звіздецького розпочато новий етап вивчення старожитностей Коростеня. Вперше було отримано великі серії археологічних об'єктів та знахідок: золоті та срібні прикраси, елементи військового обладунку, зброю та побутові речі, які дали змогу уявити особливості матеріальної культури древлян. Вчений виявив незаперечні сліди раптової загибелі городища та прилеглого до нього посаду під час військового штурму. Що й обумовило зосередження основної уваги на багато років саме навколо археологічного комплексу городища № 1. На основі своїх досліджень Б. Звіздецький написав

книгу, яка отримала назву «Городища IX-XIII ст. на території літописних древлян». У цій роботі автор висвітлює історію досліджень; на підставі писемних та археологічних даних розглядає проблеми племінної території, планування, площі та устрою оборонних споруд, питання хронології, топографії та соціальної типології древлянських городищ. На жаль, дослідник не встиг включити до цієї роботи нові матеріали, отримані в ході розкопок стародавнього Коростеня та деяких інших древлянських укріплень протягом 1998-2006 рр. [1].

У 2016 р. на території городища №1 було продовжено вивчення культурних пам'яток на базі Житомирської археологічної експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом А. В. Петраускаса, начальника Житомирської академічної експедиції, кандидата історичних наук, а також студентами історичного факультету Житомирського державного університету ім. І. Франка, керівником яких є М. В. Хададова, керівник археологічної практики, викладач університету. Робота проводилася за допомогою нашарувань на 1-й бермі городища з наступним пересіванням на тонких ситах та застосуванням методів детального розбирання культурного шару і фіксації виявлених знахідок. У результаті розкопу на відносно незначній площі було зафіксовано понад сто індивідуальних знахідок: намистини з пасти, гірського кришталю, скла і сердоліку, ножі, деталі ремінної гарнітури (бронзові бляшки), вістря стріл, жорна з пірофілітового сланцю та ін. Під час відбору методом флотації палеоботанічних проб виявлено велику кількість обгорілих зернівок культурних рослин. Сотні та тисячі обвуглених зернових культурних насінин жита, пшениці, гороху, проса, сочевиці, що зберігались на випадок облоги, якими буквально насичені вуглисті прошарки згорілих оборонних стін Коростеня середини X ст., ще раз засвідчують загибель міста під час військового штурму.

Скрупульозне розбирання нашарувань дозволило фахівцям зафіксувати сильно зітлілі кістки людини, очевидно захисника міста (частина черепа та кістки рук) із розташованими поруч елементами одягу та прикрас у шарі пожежі.

Відкриттям у дослідженні старожитностей літописного Іскоростеня можна вважати вперше зафіксовані рештки дерев'яної стіни, що оточувала городище на бермі 1 (перша лінія оборони, всього збереглися рештки 2 ліній), що суттєво доповнює джерельну базу майже невивченої оборонної архітектури середини X ст.

Слід також відзначити, що серед знахідок зафіксовано інструмент будівничих стародавнього міста – залізне тесло, яке використовувалось для зведення дерев'яної стіни. Розкоп 2016 р., який був розпочатий у 2015 р., розташований у західній частині першої берми городища. На початку робіт прогнозована потужність нашарувань оцінювалась приблизно в 0,5 – 1 м, як і в попередні роки [2].

Наразі останнє дослідження Коростенського городища №1 було проведено у 2019 р. під керівництвом А. В. Петраускаса, начальника Житомирської академічної експедиції, кандидата історичних наук. Активними учасниками заходу традиційно стали студенти історичного факультету Житомирського державного університету ім. І. Франка, керівником яких є викладач вказаного університету М. Хададова. Того ж року археологічні дослідження розпочалися і на території городища №2. Як зауважив А. Петраускас «Одне з найпотужніших відкриттів на цьому городищі зробила Марина Хададова. Найцікавіші там дитинець і центральна територія городища, де мешкали найзаможніші люди. Тут були зосереджені адміністративні та захисні функції. Відповідно, і матеріальний склад речей має бути цікавим. На перспективу, тут є ще років 50 – 100 є над чим працювати».

Висновки. Отже, проводячи аналіз археологічної карти Коростеня, ми дійшли до висновку, що на території міста було розташовано чотири городища (I, II, III, IV), з поселеннями місцево походженнями доісторичних часів, які із плином часу стали результатом розвитку слов'янського суспільства у VI – IX ст. Вперше на території Коростеня археологічні роботи були проведені В. Антоновичем у др. пол. XIX ст.; вченим було розкопано чотири курганних

поховання а також велике городище на лівому березі р. Уж, результати своєї наукової праці дослідник розмістив у своїй книзі яка отримала назву «Археологическая карта Волынской губернии». Наступними вченими, які займалися вивченням і дослідженням городищ стали: Ф. Штейнгель, В. В. Хвойка, С. С. Гамченко, Ф. А. Козубовський І. С. Винокур, М. П. Кучера, І. П. Русанова та ін. Що ж до сучасних археологічних досліджень, то ними передусім займається Інститут археології НАН України спільно із викладачами та студентами Житомирського державного університету ім. Івана Франка.

Література

1. Звіздецький Б. А. Городища IX-XIII ст. на території літописних древлян 2008. 176 с.
2. Петраускас А. В. Короткі підсумки роботи Житомирської археологічної експедиції (1988 – 2015 рр.) // Археологія і давня історія України. К., 2017. С. 223-229.
3. Скуратівський В. І. Історія сталюного града Коростеня. Коростень: «Тріада С» 2005. 168 с.
4. Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. Збірка наукових праць. Коростень: «КОРВІН ПРЕСС», 2004. 320 с.